

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

HARMINCHATODIK ÉVFOLYAM

III. FÜZET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1926

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Császár Elemér</i> : Arany János képzelete. II. közl.	161
<i>Timár Kálmán</i> : Adalékok kódexeink forrásaihoz. II. közl.	169
<i>Waldapfel József</i> : Balassi költeményeinek kronológiája. I. közl.	185
✓ <i>Tóth Béla</i> : A Kisfaludy-regék utánzatai. I. közl.	211

ADATTÁR.

Régi magyar versek a gróf Zichy-család zsélyi levéltárából. <i>Dézsi Lajos</i>	218
A Ráday-graduál. <i>Harsányi István</i>	224
Egy Ráday Pálnak tulajdonított régi ének igazi szerzője. <i>U. az</i>	232
Egy Csokonai-vers két dallama. <i>Kerényi György</i>	234
Vajda Péter ismeretlen levelei. Közli: <i>Neumann Jenő</i>	238
Ének Kölcseynek követi állásáról történt lemondásáról. <i>Pitroff Pál</i>	240
Rhédeiné gyászjelentése. <i>Gulyás József</i>	241
A Markalf korához. <i>U. az</i>	242
Toldi Ferenc levele Ányos Pál életrajza ügyében. Közli: <i>Császár Elemér</i>	242

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Mitrovič Gyula: Gyulai Pál esztétikája idézetekben. <i>Papp Ferenc</i>	244
Szinnyei Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. II. <i>Zsigmond Ferenc</i>	245
S. Szabó József: A debreceni ref. kollégium tanárai stb. <i>Zs. F.</i>	247
Keszthelyi Helikon. <i>Szinnyei Ferenc</i>	248
Négyesy László: Beöthy Zsolt emlékezete. <i>Kocsis Lénárd</i>	249
Gróf Széchenyi István naplója. I. <i>Baros Gyula</i>	250
Gulyás József újabb irodalomtörténeti dolgozatai. <i>Tóth Lajos</i>	253
Bálint Sándor: Szilády Áron pályája. <i>U. az</i>	254
Harsányi István: Miskolczi Csulyak István élete és munkái. <i>U. az</i>	254
Baresai Károly: Költők és írók jellemrajza. <i>Speneder Andor</i>	255

A szerkesztésért felelős:

CSÁSZÁR ELEMÉR (BUDAPEST, I., PAULER-U. 4.)

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Magyar Irodalomtörténeti Intézetnek Könyvtára	
Lelt napló: <i>116</i>	Lsz.: <i>50</i>
----- csoport: -----	----- szám.

ARANY JÁNOS KÉPZELETE.

(Második közlemény.)

Megállapítottuk az előbbieken, hogy Arany képzelete nem merült ki a toldozó, áthidaló munkában, hanem teremtett is; nemcsak a készen kapott anyag hiányait pótolta, hanem tudott változatos eredetű vagy épen ismeretlen származású elemeket is erős képzeleti munkával merészen összekombinálni — ez az, amit a köztudat általában igazi teremtő képzeletnek nevez. Az, amit Arany egyik-másik műve forrásaiban talált, elenyészően csekély ahhoz képest, amit belőle alkotott, s ezt a plusz képzelete tette hozzá, az ő, most már kimondhatjuk, gazdag, merész, szárnyaló képzelete. De én Arany képzeletének munkáját és értékét vizsgálva, nem erre teszem a nyomatékot. Talán sikerült az elméleti alapvetés során igazolnom, hogy a képzelet művészi jelentőségét nem azok a kvantitatív változtatások adják meg, amelyekkel a költő gazdagította az anyagot, hanem a kvalitatív módosítások. Arany képzeletének erejét is sokkal jobban kitünteti az, hogy bárhonnán vette a meseelemeket, azokat annyira elváltoztatta, hogy költői formát öltve magukra, színük, jelentésük, szellemük is megváltozott, s a maguk szemléletességében egészen új világot tárnak föl előttünk. Keressük föl a költőt boszorkány-konyhájában és lessük meg, micsoda eszközökkel éri el képzelete ezt a csodálatos hatást.

Az egyiket — talán nem a legfontosabbat, de a legmélyebbet — egy szóval megjelölhetjük. Ez a motiválás. Arany képzeletének legjellemzőbb vonása, hogy azoknak az eseményeknek, melyeket forrásaiban minden megokolás nélkül kapott, meg tudta találni lélektani rugóját, azaz kitalált olyan előzményeket, fizikai mozzanatokat s lelki mozgalmakat, melyek az önmagában esetleges vagy épen érthetetlen eseményt szükségsszerűen, belsőleg igaznak mutatják. A véletlen játékát, a sors önkényét ezáltal emberi elhatározások eredményévé, tette fejleszté, a nyers valóságot művészetté finomítja. Ismét a három *Toldi*

egy-egy mozzanata szolgáljon igazolásul. Az egyikre csak utalok, mindenki ismeri. Ez a fiatal Toldi gyilkossága. Ilosvai az epikus nyugalmával, sőt szinte a csendőr-örmester ridegségével könyveli el Miklós emberöléseit; nemcsak nem menti, de még okukat sem fűdi föl, sőt azt sem, mikor, milyen alkalommal követte el. Mint valami uomo delinquente magától értetődő dolgáról ad hírt: Miklós megölte bátyjának egy szolgáját, majd: Miklós újra gyilkosságba esett. Arany, az iskolás gyermek is tudja, mesterien, a lélekelbélő psychologus biztosságával készít elő bennünket a sajnálatos eseményre, akár Dosztojevszkij a *Bűn és Bűnhődés*ben Raszkolnyikov tettére. A maga képzeletéből megteremtve a tett előzményeit, a malomkő elhajítását az egymásra torló okok szükségszerű, kikerülhetetlen okozatának látjuk, s úgy érezzük, hogy a hős nem is volna Toldi, ha nem állana bosszút. Másfelől, a mozdulat reflex-szerű voltát kiélezve, tompítja a tett bántó hatását, csökkenti a bűn erkölcsi súlyát. Ha Ermatinger ismerte volna Arany remekét, a Pegazus példája helyett idézhette volna Toldiét arra, hogy a képzelet a való vonások kombinálásával egészen új szellemi világot nyit meg.

Közismert a másik idézendő példám is, a sírablás indítéka a *Toldi szerelméből*. Toldi, Ilosvai krónikája szerint, egy lakatossal föltöri egy udvarhölgy sírját, hogy megrabolja a holttestet, de rajtaveszt. Toldi, mint sírabló, a legvisszatasztóbb, legsötétebb bűn elkövetője! Valóban egy Ilosvai izléstelensége kellett hozzá, hogy az ország becsületének megmentőjét ily mély erkölcsi fertőben mutassa be. Arany átvette a tényt, a sir feltörését, de csodálatos művészi erejével egészen kivetkőztette durvaságából, sőt megnemesítette, s más megokolását adván Toldi tettének, ami őt Ilosvainál aljas halottrablónak bélyegezte, az Aranynál a legszebb világot vetette rá. Toldi az eposzban nem kincsvágyból törí föl a sirt, hanem nemes emberi érzésből: látni akarja még egyszer, legalább holtában szeretett Piroskáját. A lélektani motiváció ime egészen más, minden ízében új Toldit teremtett a régiből.

A költő képzeletének még merészebb lendületére világít rá a *Toldi estéjéből* vett mozzanat. A XVI. századi krónikában volt egy mellékesen odavetett, minden kapcsolat, sőt jelentőség nélküli megjegyzés: a király egy ízben megharagudott Toldira, s ezért a hős három évig nem ment a királyi udvarba. Semmi több, még az sem, mi volt a király haragjának oka. Arany nemcsak pótolta ezt az okot, hanem az összeczördülést az egész eposz tengelyévé tette. Képzeletétől fölvertezzett szemmel meglátja a költőileg lehető egyetlen okot, mely Toldit a királyi udvartól, sőt magától a királytól elidegenítheti: életnézetük eltérését. A hatalmas testi erejű, rendíthetetlen bátorságú, de a műveltség finomabb formáitól és emelkedett,

tartalmától idegen Toldi, mint a középkor utolsó bajnoka, az egyén és a köz legerősebb támaszának, a nemzet és az állam legbiztosabb talpkövének a nyers erőt tartja. Mivel ő a maga nagy erejével, páratlan vitézségével keresztül gázolt minden ellenfelén, célt ért minden akadály ellenére, úgy gondolja, hogy a nemzetek élet-halál harcában is az fél győz, amely a legtöbb anyagi és lelki erőt viszi a küzdelembe. És most azt kell látnia, hogy királya, Lajos, a művelt Olaszország nagy műveltségű fia, a magyar népre is rá akarja erőszakolni a külföldi művelt formákat, szokásokat, eszközöket, s hogy megtehesse, megfékezi népének szilaj természetét, lefaragja nyereségeit, durvaságait, melyeken Toldi egész lelkével csüng. Nem pusztá maradiságból ragaszkodik Toldi nemzetének régi jelleméhez, ezekhez a szinte faji vonásokhoz, hanem abból az erős meggyőződésből, hogy a magyarság ereje éppen nyereségében, fékezhetetlen vadságában rejlik, s ha a magyar, a király óhaja szerint síma udvaroncá alakul át, modorával lelki alkata is megváltozik, mind tüzes magyarsága, mind fenyegető ereje veszendőbe megy. Lajosban egy új, végzetes kor szellemének megtestesítőjét látja, ellene fordul, figyelmezteti, korholja, mígnem érdes, kíméletlen szavaival magára vonva a király haragját, kénytelen ősei várába száműzetésbe menni. Hol áll megint, a motiváció ereje folytán, mélységben és életvalóságban Ilosvai Miklósa fölött Aranyé! A századok óta beszáradt magból a költő képzeletének ereje kicsalta a friss, pompás virágot.

Ezek az esetek, a lélektani és egyben költői motiváció ilyen példái, száz, vagy akár ezerszámra idézhetők Arany költészetéből, mert ő minden epikus alkotásának minden fordulatát leki okokból fejtette meg — ebben az irányban volt legmunkásabb a képzelete. Talán nem csalódunk, ha azt valljuk, hogy ezen a téren járt legbámulatosabb eredmények képzeletének munkája. Igen érdekesen illusztrálja ezt *Az ünneprontók* című balladája.¹ Arany a tárgyat egy XVIII. századi ponyva-versből merítette. A falu legényei-leányai egy farsangi vásárnap délelőtt, mialatt a templomban folyik az istentisztelet, a kocsmában táncolnak. Szentségtörő merényletükért azzal fizetnek, hogy nem tudják abbahagyni a táncot, míg végkimerülésben össze nem esnek. Hogy Arany a mese-elemeinek milyen módosításával és kibővítéséből alkotott ebből a tanító célzatú, hosszadalmas versezetről egy rövid «danse macabre»-szerű kitűnő balladát, azt igen tanulságos volna vizsgálni, de messze vezetne. Csak két változtatását emelem ki. Az egyik inkább Arany realizmusára vet világot, s azt mutatja, milyen művé-

¹ V. ö. erre vonatkozólag Balogh József dolgozatát. Budapesti Szemle 159. k. (1924) 71—80. l.

szettel tudta az érzékfölöttit belekapcsolni a való világba, azáltal, hogy a misztikus jelenségnek természetes alapot vet. Ez az, hogy a nép-versben hegedűszóra táncolnak az ünneprontók, Aranynál az ördög dudájára. Ez a jelentéktelen változás nagyon mélyre hat: Arany balladájában a dudából kitóduló széllel árad szét a szentségtörőkre a végzetes varázslat, ez rontja meg őket és sodorja végül a pokolba. A történet nem vesz semmit a csodálatosságából, de ez az Arany képzeletéből kikapott motivum emberileg érthetőbbé teszi. A másik ilyen képzelet szülte új motívuma Arany balladájának, hogy a táncolók szédítő gyűrűjét nincs hatalom, amely széjjel törje: hiába nyujtják epedőn karjukat a bűnösök, hiába akar vasvillát dobni közéjük a gazda: a villa kezébe ragad, s a megbabonázott táncosok nem tudnak kiszabadulni a bűvös körből. Arany nemcsak szerencsés képpel érzékítette meg a gonosz táncnak varázseréjét, hanem — s ez a bámulatos, ez amiért e példát idézem — költői invenciója ugyanazzal a fordulattal egészítette ki a ponyva-verset, amely a mese végső forrásában egy XI-ik századi, soha Arany szeme elé nem került legendában olvasható. Íme Arany megérezte, mi kallódott el az évszázados mondából, s képzelete minden külső ösztönzés nélkül pótolta a hiányt! Való, hogy a költő képzelete ez alkalommal nem kalandozott elérhetetlen régiókba, de való az is, hogy ilyen logikusan teremtő képzeletre a világirodalomból is alig idézhetnénk példát: azt találta ki, ami egyszer már megvolt! Az az érzésünk, hogy a csodák világában járunk!

A motiválás biztosságának, a lélektani megokolásnak és a logikai kapcsolatok megteremtésének természetes következménye, hogy Arany epikumaiban a cselekvény száalai mindig szoros fonallá sodródnak össze. S itt gyökerezik Arany költői nagyságának egyik legfontosabb tényezője, egyetlen olyan érdeme, amelyre büszke volt, komponáló ereje. Közismert, hogy Arany a kompozícióinak legnagyobb magyar művésze, s a világirodalom is csak vele egyenrangúakat tud fölmutatni, nagyobbát alig. Már utaltam *Keveházára*, mely egy miniatűr méreteiben ad hatalmas eposzt, ahöl nemzetek sorsa dől el egy-két versszak folyamán; hivatkozhatnám balladáira, melyekben a költő a fönséget, a kompozíció utólérhetetlen művészetével, szintén leglényegesebb eleme, a fizikai nagyság nélkül valósítja meg — mintha egy tengerszem tükrén zúgna el a hullámokat hegymagasságra torlasztó tengeri vihar; említhetném a *Buda halálát*, melynek szerkezete, épen a motiváció szigorúsága folytán, valósággal drámai: az eposz egyes mozzanatai vas-következetességgel vannak egymásból fejlesztve, s kikerülhetetlenül ragadják tragikus bűnébe a hőst. Mind e kompozíciók fényes bizonyosságai Arany képzelőerejének, mégis mellőzöm

őket, mert az első és utolsó *Toldi* szerkezetének vizsgálata jobb alkalmat ad meglesni a költő képzeletének sajátos munkáját.

A *Toldi* első részének megkomponálásakor Arany képzeletének elsősorban rendszerező munkát kellett végeznie. A monda anyaga ebben a részben rendkívül gazdag, csakúgy halmozódnak egymásra a mozzanatok, de a cselekvény úgy, amint Ilosvai históriájának első 160 sorában előttünk áll, fenékgig zavaros. Ebben a chaosban rendet teremteni csak egy költő-Herakles tudott. Arany az Ilosvainál talált, tővel-heggyel összehányt eseményeket, amelyeknek nemcsak közük nincs egymáshoz, hanem sokszor ellentmondanak is egymásnak, először kiegészítette, megpótolta, s mindegyiket külön-külön megmotiválva emberileg érthetővé tette. Azután — ez volt képzeletének a másik, az előbbinél is nehezebb munkája — leoldotta őket a monda laza szálairól s művészien egymáshoz fűzve, egységes, szilárd, zárt kompozícióvá kovácsolta, melynek minden része szervesen illeszkedik a megelőző mozzanathoz és alapja a következőnek. Olvasva az eposzt, az az érzésünk, hogy ezeknek az eseményeknek így kellett következniök, hogy a *Toldi* cselekvénye a valóságban csak úgy pöröghetett le, amint a költő megalkotta — de hogy ez az érzésünk támad, az épen Arany képzeletének a diadala.

Más természetű volt Arany képzeletének munkája a *Toldi estejének* komponálásakor. Az öreg Toldiról Ilosvai csak három eseményt jegyzett fel, párviadalát az olasszal, megcsúfolását a királyi udvarban és halálát. (A prágai kalandot s a krónika negyedik mozzanatát Arany műérzéke nem illeszthette bele az öreg Toldiról szóló részbe.) Összefüggés e három mozzanat között nincs, hiszen évek távola választja el őket egymástól. Három, hogy úgy mondjuk, kaland, három mozzanat a hős életéből. Arany így nem használhatta. Először tehát a szegényes mesét új személyekkel és eseményekkel bővítette: a pajkos özvegyasszonnyal, aki Toldit egy ingben kiugratja a piacra — ezt a mozzanatot Ilosvainál találta meg Toldi fiatalkori kalandjai között; a Gyulaffyak epizódjával — ehhez Vörösmarty *Osz bajnokából* merített ösztönt; végül a király látogatásával az agg hős halálos ágyánál. Ez az utóbbi teljesen Arany leleménye, s az eposznak legszebb, legmélyebb része, nyilvánvaló bizonyosságául annak, hogy Arany, ha szükségét érezte annak, hogy teremtsen, minden forrásánál szebbet tudott teremteni. Azután az így kibővített cselekvény egyes mozzanatait kapcsolatba hozta egymással, pótolta, ami a monda szövegéből hiányzott, a lélektani motívumokat, úgyhogy az eposz Ilosvainak három, egymástól független kalandjából mesteri egészszé, szerves egységgé lett, amelyből minden esetleges, minden véletlen kiküszöbölődött, és minden, ami történt, a legszigorúbban, a hős jellemével megmotiváltan áll előttünk.

Igazolásul két kapcsolatos példa. Illosvainál Toldi diadalát és megcsúfolását évek választják el, s ezáltal elvész a hős indulatosságának pszichológiai mentsége: őt, az ország becsületének megmentőjét, közvetlenül a hazájának tett nagy szolgálat után, csúfolják meg éretlen suhancok! Épígy évek telnek el Toldi nagy felindulása és halála között: ezáltal halála pusztá véletlenné lesz, melyet az aggság idéz elő, s nincs része a hős tragikumában. Ezzel szemben milyen erős erkölcsj és művészi érzék nyilvánul a költő eljárásában! Toldi szörnyű tettét nyomon követi a büntetés, s halálának oka épen a vétke lesz! S ezt a hirtelen halált is milyen mesteri módon készíti elő a költő. Az a három nap, amely megelőzi, folytonos, egyre fokozódó idegfeszültségben mult el. Esti tivornyázással kezdődik, utána két napnál hosszabb lovaglás, nyomában a párvialdal testi-lelki izgalmi, majd a szégyen és dicsőség egymást váltó ellentétei, aztán szenvedélyes haragjának végletes kitörése és az ifjú életék kioltása, végül fölségsértő szavai, melyekkel a királyra támad: ezeket az izgalmakat, ezeket a viharos élményeket még egy Toldi sem bírja el. Meg kell törnie. Arany pszichológiai éleslátása itt egy pszichiater tudományával ér föl, de nem klinikai kórképet rajzol, mint amaz, hanem a teremtő művész erejével egy élő, érző lélek mélyét tárja föl.

A motíválás és a kompozíció, amelyekben olyan fényesen tündöklök Arany költői lángelméje, csak eszköz és nem cél a költészetében. Aranyánál minden egy pont felé mutat, s bár a részletek kidolgozásában is mester, képzelete mindig az egész felé irányul, amelynek tengelye a *költői eszme*. Ez az eszme természetesen nem valami elvont, filozófiai gondolat, nem is valamilyen morális tanítás, hanem egy emberi indíték, a művészet tiszta eszközeivel megvalósítandó költői föladat. Ez az eszme élteti az egész költeményt, s a költő képzeletének igazi célja, hogy az eszme minél tisztábban sugározzék keresztül az anyagon. Azt a kiegészítő, elevenítő, teremtő munkát, amelyet képzelete a mű megalkotásakor végez, mind ennek a föladatnak szolgálatába állítja, emlékképeit úgy változtatja, kapcsolja és rendezzi, hogy azok kész és határozott tolmácsai legyenek a költői gondolatnak.

Két ilyen költői eszméjére utalok, a legnagyobbszerűre és a legmélyebbre. Az előbbi a hún trilogia alapgondolata. Már a kompozíciója is nagyszerű, egyike a világirodalom legnagyobb-szabású és legmerészebb kompozícióinak. A fölölelt anyag óriási: a hún nép egész történetét akarta benne megörökíteni, eredetétől bukásáig, a csodaszarvas föltűnésétől Attila birodalmának föl bomlásáig. Ez a koncepció nem az *Iliász* és *Odisszeia* fájából való, melyek egypár hét keretébe szorítva tíz-tíz esztendő

eseményeit foglalják magukban, még nem is a *Nibelungen Lied* módján egy család történetét adja, inkább a *Sah Náméra* emlékeztet, mely két népfajnak, Iránnak és Turánnak küzdelmét beszéli el. Szédítő perspektíva, emberi erővel dacolni látszó föladat: időben és térben rendkívül szétágazó eseménysorozatot, egy népnek évszázados történetét kellett egy három részre tagoló eposzba összetömöríteni. Arany képzelete megállotta a nagy próbát, megtalálta a módját, mint lehet a föladatot megoldani, még pedig jelentékeny részek föláldozása és minden aránytalanság nélkül. A tulajdonképeni cselekvényt a hún nép életének arra az aránylag rövid korszakára korlátozta, mikor nemzetté alakulva Attila vezetése alatt szerepet játszott a világ történetében, a húnoknak Attila előtti történetét pedig, azokat a kalandokat és harcokat, melyek mozgalmassá tették hosszú vándorútjukat az őshazától, Perzsiától, a Duna vonaláig, mint hegedűsök énekét alkalmas helyen betétként illesztette a cselekvénybe. Ezt a nagyszabású kompozíciót még fönségebbé emelte Arany képzelete azáltal, hogy egy mély és eredeti költői eszme hordozójává tette. Egy világhódító hős — ez a hún trilógia alapeszméje — korának leghatalmasabb egyénisége, merész terveit, magának és nemzetének fölemelését a világ élére, csak bűn árán tudja megvalósítani, s ezért, noha ő maga diadalt arat, épen az a nagyszabású terv bukik meg, amelyért az áldozatot hozta: nemzete nemcsak elveszti a világhatalmat, hanem el is züllik, népe szétszóródik. A hún trilógia, Aranynek ebben a beállításában, már nem pusztán a hún nép története, úgy amint a mondákból rekonstruálható, nem is Átila emelkedése és gyászos halála hanem egy megrázó emberi tragédia, s annál megrázóbb, mert benne egy nemzeté tükröződik. Ez a mély gondolat Arany képzeletében termett, s amennyi elkészült a trilógiából, azon minden ennek az eszmének visszfénye csillog.

Ép ilyen megrendítő, de az emberi léleknek még nagyobb mélységéből tör föl a *Toldi estéjének* költői eszméje. Említettem, hogy Toldit és a királyt még az eposz harmadik részének megindulása előtt szembeállította egymással eltérő világnézetük. Ez az ellentét a *Toldi estéje* folyamán az egész eposzt éltető költői eszmévé magasul. Melyik világnézet volt értékesebb, Toldi-e, aki a régi erkölcsöket és a gyökeres magyarságot többre tartotta a műveltségénél, vagy a királyé, az mellékes, az igazi kérdés az volt a XIV-ik században, megállhat-e a magyarság az események viharában, ha — amint Toldi kívánta — görcsösen ragaszkodik régi eszményeihez, azokhoz a nemzeti tulajdonságokhoz, melyek évszázadokon át fönntartották, vagy át kell alakulnia az új eszményekhez, amint Lajos követelte. Az eposz ezzel a szembeállítással rendkívül kimélyül, két ember személyes küzdelme helyett történelmi korok, ellentétes világfölfogások ütközőjévé lesz, s a két hős a mult és a jövő

szimbolumává. Hatalmas, gigászi küzdelem folyik, élet-halál-harc, de csak látszólag — valójában már eldőlt, Toldi rovására. Nyers ereje, vitézi ügyessége, az ő eszményei még egyszer diadalmaskodnak, az ország címerét csak ő, a vén, de még mindig legerősebb magyar tudja visszaszerezni az olasztól, de az új nemzedék, a jövő képviselői már kigúnyolják: nyilvánvaló, hogy becsülete kitelt, ideje lejárt. Fájdalmas, lesújtó ennek a hatalmas egyéniségnek a tragikuma, de még fájdalmasabb, hogy ugyanez a tragikus örvény nyelte el Toldi egész korát és világfölfogását. Az egyén erejére, személyes vitézségére támaszkodó lovagvilág hamvába tűnt, nyomán új kor ébred, mely a tudomány és műveltség segítségével a nyers erőnél és bátorságnál hatalmasabb tényezőt visz harcba: az emberi értelmet. A középkor, melynek képviselője Toldi, lejárt magát, a mult éjjelébe vész, helyébe kerül a Lajos királyban megtestesített jövő, a diadalmaskodó újkor. A világ hatalmas színpadjára új nemzedék lép föl, s a réginek pusztulnia kell. Az eposznak ezt az alapeszméjét, Toldinak és világfölfogásának tragikumát, Arany még nála is csodálatos tömörséggel és tisztasággal abba a 12 sorba szorította, mellyel Lajos a haldokló Toldihoz intézett szavait végzi:

«Hajt az idő gyorsan — rendes utján eljár —
Ha felülünk, felvesz, ha maradunk, nem vár.
Változik a világ: *gyengül*, ami erős,
És *erős* lesz, ami gyenge volt azelőtt.

Hajt az idő, nem vár: elhalunk mi, vének,
Csak híre marad fenn karunk erejének;
Más öltöbéli nép, más ivadék nő fel,
Aki ésszel hódít, nem testi erővel.
Ím az ész nem rég is egyszerű *port* talált,
Mely egész hadakra képes szórni halált:
Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban:
Az ész ereje győz abban a kis porban!»

Toldi vagy nem Toldi — ebben a kegyetlen ítéletben egy egész világ omlott össze: mint az agyagbálvány rombadőlt az az ideál, amelyért Toldi élt és lelkesedett, a személyes vitézség, a hősiesség.

Ez a mély koncepció egészen Aranyé, ezt a hatalmas szimbolikát az ő képzelete teremtette, erre Hlovainál nemcsak utalást, de még alapot sem talált. Éles szemével meglátta az élet egy mindennapi jelenségében a mély emberi tragikumot, s benne a történet szellemétől megihletve, az egyetemes emberi egy vonását, a mulandóságot, mely avultta tesz minden értéket; ugyancsak képzeletével hozzáköltötte azt a jelenetet, a király látogatását a haldokló Toldi ágya mellett, mely az eposz szimbolikáját egyben meggyőzővé és ragyogóvá teszi.